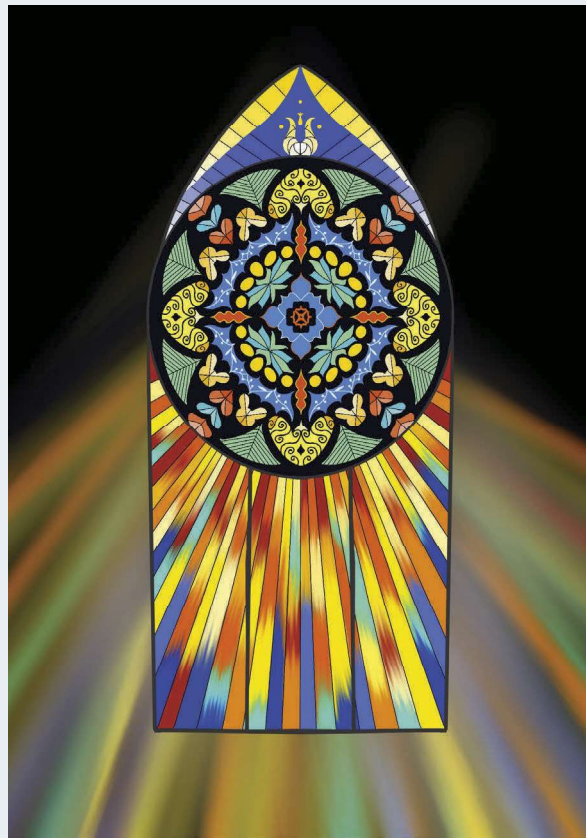

A csillagokon túl

Gárdonyi más szemszögből

Károli Gáspár Református Egyetem Pedagógiai Kar

A kötet megjelenése a Károli Gáspár Református Egyetem Pedagógiai Karának támogatásával a *Művészetek és nyelvek találkozása* projekt keretében valósult meg.

Szerkesztők
TÓTH ETELKA
VALLENT BRIGITTA

Szakmai lektor
BÁRDOS DÓRA
ERDÉLYI ERZSÉBET

A borítón
FIGURA RITA *Vitrázs* című munkája

ISBN 978-615-6637-14-7
DOI 10.5281/zenodo.10467876

© Károli Gáspár Református Egyetem Pedagógiai Kar, 2023
© Szerzők, szerkesztők, 2023

A kiadásért felelős
DR. PAP FERENC
a KRE PK dékánja

Online kiadás

KELLER PÉTER

DÉDAPÁM, GÁRDONYI GÉZA ÖRÖKSÉGE

A tanulmány Gárdonyi Géza halálának, illetve születésének évfordulója alkalmából vet számot azzal, mi tekinthető az író igazi szellemi örökségének. Bemutatja, milyen írónak, költőnek látták kortársai Gárdonyit, s miben érezték kivételesnek szerzői világát. Példákkal szemlélteti, milyen meghatározó hatást gyakoroltak művei az olvasókra. Majd regényrészletek és az író Titkosnaplójában fennmaradt személyes vallomások alapján rajzolja meg az olvasóit elhivatottan szolgálni kívánó, világképét az evangéliumi szeretetre építő, elsősorban az emberi lélek iránt érdeklődő Gárdonyi szellemi portréját.

Kulcsszavak: Gárdonyi öröksége, Gárdonyi világképe, Gárdonyi hatása, Gárdonyi szellemisége, Titkosnapló

A magyar nyelv értelmező szótára a hagyaték szót egy Dédapámtól származó elgondolkodtató idézettel magyarázza: „Valami nagy különösségű embereknek tudta az őseit, s az érdemeiket éppoly hagyatéknek tekintette, mint a vagyonukat. (Gárdonyi Géza)”¹. E magyarázatnak két üzenete is van. Az egyik, hogy nagy különösségű az az ő, akinek érdemei vannak. A másik, hogy ezek az érdemek vagyonnak tekintendők.

Cs. Varga István bencés tanáraitól, példaképeiről és diáktársairól írt könyvének címe: *Hagyatékból – örökség*². Ez a címválasztás – úgy érzem – Dédapám logikájával rokon, és rámutat a két szó közötti eltérésre is. A hátrahagyott vagyon és a nagy különösségű emberek érdemei nem azonosak, nem válnak automatikusan – különösen nem mindenki számára – örökséggé.

A Czuczor–Fogarasi-szótár³ szerint érthetjük meg talán leginkább a *hagyaték* és az *örökség* szavak Dédapám korabeli jelentését. Ebben a *hagyaték* inkább az anyagi világhoz, a jelenhez, az *örökség* inkább a szakrális világhoz, az örökhöz köthető. A szótár a *hagyaték* szónak két jelentést tulajdonít. Az első helyen általánosságban a *maradék* szóval magyarázza, második helyen írja csak azt, hogy a *hagyaték* az, amit valaki elhunytával maga után hagy. A bencés szerzetes és papköltő, illetve a jogtudós és nyelvész 1862 körül az *örökség* szó elsődleges jelentését szakrális síkon, kezdet és vég nélküli állapotként, határozza meg: *Isten öröksége*. A második, tágabb értelemben vett jelentés is az örök alternatívája: *sokáig tartó állapot*, és csak harmadik helyen jelenik meg, hogy „birtokra vonatkozva, azon vagyonnak, jószágnak összege,

¹ Bárcei Géza – Országh László et al. (szerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959–1962. [Hagyaték](#) (Letöltés: 2023. 07. 16.)

² Cs. Varga István: *Hagyatékból – örökség*, Budapest, Magyar Napló, 2023.

³ Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*, Pest, Emich Gusztáv, 1862. [Hagyaték](#) és [Örökség](#) (Letöltés: 2023. 07. 16.)

mely örök gyanánt száll valakire”. Ebben a magyarázatban is ott van, hogy egy hagyatéknak nem minden eleme *örök*.

A *hagyaté*k és az *örökség* szavak esetében ez az *örök* okán elkülönülő materiális és szakrális jelentéstartalom száz év alatt szinte teljesen egybeolvadt. A Bárczi Géza és Országh László vezetésével szerkesztett *A magyar nyelv értelmező szótára*⁴ 1959–1962 körül a *hagyaté*kot elsődlegesen vagyonként határozza meg, az *örökség* esetében a szakrális tartalmat elavultként ugyan megemlíti, de a szó elsődleges értelmét jogi terminológiának tekinti. A jelentéstartalom változását mutatja, hogy az irodalomtudományi értelmezés mind *hagyaté*k, mind *örökség* vonatkozásában is megjelenik, és hogy az *örökség* a felmenőktől örökölt tulajdonságokat is jelenti, illetve vonatkozik olyan személyre, dologra, amit nem szabadon választva kapunk.

A mai gondolkodásmódot megjelenítő WikiSzótár és Wikipédia ugyan nem értelmező szótár, de talán mégis hivatkozási alap lehet a két szó értelmének és használatának legfrissebb változására. A magyar nyelvű szótár már csak a *hagyaté*k szót értelmezi, az *örökség* szót is ezzel határozza meg.⁵ A *hagyaté*k elsődleges jelentése: *meghalt személy vagyona*, átvitt értelemben *hátrahagyott művek*, *szellemi érték*, illetve régiesen *megmaradt rész*. Az *örökség* szót fordításból ismerhetjük meg a Wikipédia Wikiszótárában.⁶ Itt az *örökség* mai jelentése: *az elődöktől az utódokra maradó hagyomány, szokás, vagyon*.

E dolgozat Dédapám a Czuczor–Fogarasi értelmében vett örökségének elemzésével kíván foglalkozni, amelynek különös aktualitást ad az, hogy Gárdonyi Géza halálának századik évfordulóját 2022-ben, születésének százhatvanadik évfordulóját 2023-ban ünnepeltük, és a megemlékezések azt bizonyítják, szellemisége hat a mára: öröksége élő.

1. Miben állt Gárdonyi „nagy különössége” a kortársak szerint

Madarász Flóris a *Katolikus Szemlé*ben már 1909-ben egy háromrészes tanulmányban⁷ méltatja az addigi életművet. A kortársak ezt a tanulmányt olyan alapvető munkának minősítették, mely szerintük alig mellőzhető Gárdonyi tüzetesebb megismerésénél. Valóban ez volt az az „ősforrás”, amiből a háború előtti kritikák érezhetően merítenek.⁸ Az is sokatmondó, hogy a háború utáni kritikusok nem hivatkoznak rá.

Mivel én mérnök vagyok, és a minőségmenedzsment, s nem az irodalomtudomány oldaláról közelítem az 1900-as évek elején zajló irodalmi folyamatokat, Madarász írását kultúrtörténetileg nagyon értékesnek merem tartani.

⁴ ÉrtSz.

⁵ WikiSzótár.hu. [Hagyaté](#)k és [Örökség](#) (Letöltés: 2023. 07. 16.)

⁶ Wikiszótár. [Örökség](#) (Letöltés: 2023. 07. 16.)

⁷ Madarász Flóris: Gárdonyi Géza, *Katolikus Szemle*, 1909/3, 245–262, 1909/4, 358–373, 1909/5, 451–474.

⁸ Keller Péter: Az Országos Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság Gárdonyi-képe, *Anyanyelvi és Irodalmi Nevelés* 2022/1–2, 61–86.

A bevezetésében ugyanis Fenyő Miksa *Nyugatban*⁹ megjelent egyik írásával száll vitába, azt állítva, hogy „Végzetes tévedésünk volna, ha nemzetiségünk rovására akarnánk európaiabbakká lenni.”¹⁰

Madarász a *Nyugattal* szemben pozicionálja Gárdonyit modern írónak. Olyan-nak, akinek modernsége a legtökéletesebb harmóniában áll magyarságával, hiszen Gárdonyi témái, szereplői magyar emberek. Gárdonyi jó embereket rajzol, mentes a naturalizmus túlzásaitól, mindig megmarad a jó ízlés korlátai között, és fölfogását az erény és a bűn fogalmát illetően nem befolyásolják a korszellem divatos áramlatai. Még tragikus végű történeteiben is kicsíráznak az erkölcsi alapelvek.

Oláh Gábor¹¹ 1910-ben azt emeli ki, hogy Gárdonyi „élete céljául azt tűzte ki, hogy a magyar történelem érdekesebb korszakairól szintetikus képeket fessen regényformában”. Szerinte „Gárdonyi nem igen vett az előzőitől semmit, aminek ma látjuk: azzá maga teremtette magát, s ez nem kis érdem. Igaz és hű, sokszor egyenetlen, mint az élet; de magyar, mint Arany Jánoson kívül talán senki más.” „Az angolok büszkék a Shakespeare Juliájára, a németek a Goethe Gretchenére, az olaszok a Dante Beatricejére; mi büszkék lehetünk a Gárdonyi Emőkéjére, még az Arany János leányalakjai mellett is.”

Ady az akkor már akadémikus Gárdonyit 1912. december 16-án a *Nyugatban* így méltatta:

Szeretnék végre egy nálamnál jóval öregebb író-t fölfedeztetni [...] Soha és senki ilyen könnyen, ilyen összetett filozófiával, ilyen kedvesen magasról, ilyen poétasággal magyarul nem mesélt, mint a legújabb Gárdonyi. Tudom, hogy szerénységében bántom meg, ha Dickens nevét írom ide, de ő mégis egy szentségesen primitív, de magyar, de új Dickens vagy legalább bölcs derűjében hozzá hasonló. [...] Gárdonyi megnyergelte, megszelídítette, megfinomította a magyar anekdotát.¹²

Ady cikke után másfél évvel az 1914. április 16-án megjelenő *Nyugatban* Kosztolányi Dezső így méltatta az író verseit:

Gárdonyi Géza jelentős költő. Ami először feltűnik az olvasónak, az az egyenletes, sugárzó melegsége. Szelíd és egyszerű. [...] Mindég naiv és gyengéd, szemérmes és tiszta. [...] Érzik-e, hogy ez a magyar költő a naivitásával, az ibolyás kellemével, a vergiliusi hullám-puhaságával, egytestvér azzal, akít a mai franciák annyira olvasnak és szeretnek, Francis Jammes-mal? [...] Bármerre jártam az isten háta mögött, ezt a különböző embereket összeforrasztó népdalkultúrát és a vele járó jellemzően magyar és jellemzően vidéki etikettet mindenütt megtaláltam. Gárdonyi Géza verseiben ez a kultúra, ez a romantika, ez a népdal vonul át. [...] Nagyon szeretem Gárdonyi Géza verseit.¹³

⁹ Fenyő Miksa: Hadi készülődések, *Nyugat*, 1909/1, 48-51. A *Nyugatban* hivatkozott írás Fenyő Miksa Rákos Jenővel folytatott vitája.

¹⁰ Madarász: *Gárdonyi*, 245.

¹¹ Oláh Gábor: *Írói arcképek*, Budapest, Singer és Wolfner, 1910. [Írói arcképek](#) (Letöltés: 2023. 07. 16.)

¹² Ady Endre: Az új Gárdonyi, *Nyugat*, 1912/24, 970.

¹³ Kosztolányi Dezső: Gárdonyi Géza versei, *Nyugat*, 1914/8, 572–574.

Kéky Lajos a *Budapesti Szemle* 1914. évi 158. kötete 449. számában¹⁴ feltárja Gárdonyi költészetének filozófiai és mélyebb világnézeti oldalát, a világrenddel krisztusi alapon való megbékélését. Állítja:

A hitnek, szeretetnek, emelkedett erkölcsi felfogásnak szavai hangzanak felénk műveiben férfias őszinteséggel és melegséggel. De talán mindennél jobban megkap az a hűség, mellyel írói hivatását betölti. Műveiben teljesen csak esztétikai hatásra törekszik s e hatást csak *artisticus* eszközökkel keresi. Egy szép kifejezéssel a művészt »a lelkek napsugarának« nevezzi s ő egészen csak e sugár fényében és melegében él. A világ hívságai s a tapsok forró csengésű zenéje elől magányos és eszmélkedő életbe vonult vissza, hol egészen művészetének él, vallást tevén ezzel arról, hogy az a hűségeskü, melyet műzsjának fogad az igazi író, holtaiglan szól, örömrre-bánatra, életre-halálra.¹⁵

Kéky szerint Gárdonyi világvilágképének alapja a harmónia, ugyanis az élet legfájdalmasabb kérdéseire is teljesen megnyugtató feleletet tud adni saját magának. A világ erkölcsi alapon történő újjászületését reméli. Ez az oka annak, hogy mély keresztény érzésével össze tudja egyeztetni akár a buddhizmus néhány gondolatát is. A világ újjászületése nemcsak az embert érinti.¹⁶ Gárdonyi állatnak, növénynek is lelket ajándékoz írásaiban. Elmondható:

írói csoportoktól függetlenül, politikai törekvések és pártok iránt közömbösen, magános elmélkedésben folyó élete s világvilágképének több jelentékeny eleme mind Tolsztoj hatására útalt; de költészete a maga egészében a magyar földnek oly mély rétegeiben gyökerezik s oly sajátosan egyéni, hogy bizonyos mértékig igazságtalan s művészetét lényegében egyáltalán meg nem világosító bárkivel is párhuzamba állítani. Ezzel a tösgyökeres magyarossággal s egyéni színével szinte magános szigetként emelkedik ki mai elbeszélő irodalmunkból pályájának művészi becse szerint is értékessé érett termése.¹⁷

Balla Ignác¹⁸ *Szunyoghy Miatyánkja*val kapcsolatban 1916-ban úgy fogalmaz, hogy „a klasszikussá nemesedett világirodalom, az új francia naturalizmus megteremtőinek, Flaubertnek és Stendhalnak regényeiben találunk csak ilyen lelki problémákat.”¹⁹

Lendvai István véleménye a *Szunyoghyval* kapcsolatban 1916-ban az volt, hogy „Gárdonyit többre becsülnék, ha műveit franciából kellene magyarra fordítani.”²⁰

Sík Sándor az *Élet* című folyóirat 45. számában (1918. 11. 10.) az *Arcképsorozat*-ban közöl Gárdonyi Géza címmel írást,²¹ melyben a későbbi Gárdonyi, *Ady*, *Prohászka* mű Gárdonyira vonatkozó állításait már jórészt elővételezi. Gárdonyit azon

¹⁴ Kéky Lajos: Gárdonyi Géza, *Budapesti Szemle*, 1914/449, 193–238.

¹⁵ Kéky: *Gárdonyi*, 238.

¹⁶ A Biblia is a világ teljes megújulásáról beszél.

¹⁷ Kéky: *Gárdonyi*, 193.

¹⁸ Balla Ignác: Szunyoghy Miatyánkja, *Új Idők*, 1916. április 30., 480–482.

¹⁹ Balla: *Szunyoghy*, 481.

²⁰ Lendvai István: Gárdonyi Géza: Szunyoghy Miatyánkja. Babits Mihály: Recitativ, *Új Nemzedék*, 1916. június 25., 15–16.

²¹ Sík Sándor: Gárdonyi Géza, *Élet*, 1918/45, 1918. november 10., 1042–1044.

ritka írók közé sorolja, akiknek van világnézete.²² A világirodalom nagy regényeinek ugyanis „legmagasabb rendű értéke: a jelenségek belső összefüggéseinek megérettetése”, és ha ebből a szempontból vizsgáljuk az orosz és angol irodalommal összehasonlítva a magyart, „alig említhetünk mást olyan teljes joggal, mint Gárdonyit”. Ő realista marad, de

alakjai, történetei nem egyszer a legnagyobb szimbólumokká nőnek. [...] Végző szava [...] az élet nagy kérdéseire: az evangélium szava. A nagy, megértő evangéliumi szeretetnek, főleg a gyengék, kicsinyek, védtelenek iránt, amely oly elemi erővel árad felénk a nagy oroszokból, méltó és eredeti képviselője nálunk Gárdonyi.²³

Alszeghy Zsolt *A XIX. század magyar irodalma* című könyvében hangsúlyosnak tartja Gárdonyi emberjavító törekvését, a nemzetnevelést. „Minden írásából a szeretet melege árad, az az erő, amely Gárdonyi könyveit a korszak legértékesebb és legmagyarabb termésévé teszi.”²⁴ Úgy látja, Gárdonyi célja: „a tisztességes ember-szerető ember”.²⁵ Herczegh Ferenc írja róla nekrológiájában:

Magyar volt. Költészetében a nemzeti elem nem programszerű szándékossággal, hanem mint magától értetődő ősalap érvényesül, akár az orosz írónál. Egyensúlyozott, egészséges és becsületes lélek volt, minden írásából a tisztaság illata és édes melegség áradt. A teremtésben az ember, az emberben a lélek érdekelte. Még történelmi művei sem annyira a milió, mint inkább a hősök érzelmi életének festésével jellemzik a kort, ami mindenképpen gyönyörű és nobilis módszer.²⁶

Ravasz László a Kisfaludy Társaság 1923. december 5-i ülésen *A láthatatlan ember* címen tartott²⁷ előadásában Rousseau-val és Assisi Ferencsel rokonítja Gárdonyit.

Benedek Marcell²⁸ az *Egri csillagokról* azt tartotta, hogy „*Odüsszeiával* kezdődő, *Iliásszal* végződő eposz”.

A kortársak Dédapámban a saját útját járó, nem elődöket követő, a világirodalom nagyjaival (Dante, Shakespeare, Goethe, Tolsztoj, Jammes) összehasonlítható, harmóniát sugárzó, egyszerre modern magyar és egyben európai szerzőt látták, aki a világ belső összefüggéseit összetett filozófiával kutatta, és akit legfőképp a lélek érdekelt. A kortársak számára világos volt emberjavító, nemzetnevelő szándéka, ami határozott erkölcsi alapelvre, az evangéliumi szeretetre épült.

A háború utáni kritikák ismertetésétől eltekintek. Ennek magyarázatát a változásmenedzsment területén szerzett tapasztalataimmal indoklom. A háború utáni időben politikai, ideológiai alapon, utasításra változott meg az értékítélet. Mindazt

²² Sík Sándor pontosan azt emeli ki, amit a XX. század második felében a „hivatalos” irodalomtörténet finoman fogalmazva hiányolt Gárdonyinál.

²³ Sík: *Gárdonyi*, 1043–1044.

²⁴ Alszeghy Zsolt: *A XIX. század magyar irodalma*, Budapest, Szent István Társulat, 1923, 271.

²⁵ Alszeghy: *A XIX. század*, 270.

²⁶ Herczeg Ferenc: Gárdonyi Géza, *Pesti Hírlap*, 1922/248, 1922. október 31., 1.

²⁷ Ravasz László: A láthatatlan ember. Emlékezés Gárdonyi Gézára, *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, Új Folyam 56., 1923–24, 108–110.

²⁸ Benedek Marcell: *A modern magyar irodalom*, Budapest, Béta Irodalmi Részevnytársaság, [1924], 16–17.

irtani kellett, ami krisztusi, evangéliumi alapokra épült, és nem illett az osztályharcos szemléletbe. A *Szunyoghy Miatyánkját* – mely a boldogságot Szent Pál tanítása alapján értelmezi²⁹ – például 1950-ben a „nacionalista, klerikális vagy burzsoá reakciós felfogást” terjesztő művek közé sorolták, és a könyvtárakból el kellett távolítani.³⁰ A változás akkor sikeres, ha a szervezet tagjainak jelentős része azt elfogadja, és magáénak vallja. Ezek után érthető, hogy az újkeletű irodalomtörténeti munkákból eltűnik Gárdonyi szakralitása, eltűnnek az evangéliumi üzenetek, a világ belső összefüggéseit összetett filozófiával kutató író emberként is, íróként is lejáratják. Ezen lejáratás hatását, a művek szövegének háború utáni rontását Nagy János Ádám statisztikailag igazolta.³¹

Egyfajta rehabilitáció ma már érzékelhető. Az olvasók részéről ez abban mutatkozott meg, hogy az *Egri csillagok* 2005-ben elnyerte a *Nagy Könyv* címet. Az egykori alma mater – a mostani Eszterházy Károly Katolikus Egyetem – az író halála centenáriumi évében díszdoktorrá avatta, Devecser városa pedig születése 160. évfordulójának évében díszpolgári címet adományozott neki.

2. Gárdonyi hatása az olvasóira

Nagyapám a *Szunyoghy Miatyánkja* keletkezésével kapcsolatban az életrajzban idéz egy naplóbejegyzést 1913-ból. „A pozsonyi temetőben egy fiatal embert találtam. Pisztoly hevert mellette. A mellén seb. Mellette egy Gárdonyi könyv, s rajta ceruzával ez a jegyzet: Ez a könyv csaknem visszatartott az öngyilkosságtól.”³²

Volt tehát egy olyan Gárdonyi-könyv, ami élet-halál kérdésében az élet mellett döntésre bízott.

Szintén az életrajzban olvasható, hogy Cutden angol konzul (Antwerpen), aki az első világháború után megtanult magyarul, mert annyira meghatotta a magyar katonák beszédének szépsége, *Az én falumat* olvasta el elsőnek, és a sorokban eljutott egy nemzet lelkének látásához. Érezte, hogy e könyv több, mint írás. Ez a könyv a magyar nép kemény lapokba szorított szíve, melyben az Alföld derűje mosolyog, s az ezeréves szenvedés fájdalma sír. El is ment Angliából Egerbe, hogy személyesen köszönje meg a kellemes percek, amelyeket a könyv olvasásakor átélt, és tolmácsolja felesége üdvözlését is, aki még sokszor megkönnyezte a *Kék pillét*.³³ Volt tehát egy olyan Gárdonyi-könyv, ami ki tudta fejezni egy nemzet lelkületét.

Különös elismerése tanítói és írói tevékenységének, ahogyan Móra László fogalmazza, hogy „Budapesten 1922. szept. 21-én, Ferenc József Tanítók Házában 42 magyar

²⁹ Lásd: Keller Péter: Egy életmentésre szánt regény. Gárdonyi Géza: *Szunyoghy Miatyánkja*, in Zentai László (szerk.): *Soproni füzetek 2020. Művészeti antológia*, Sopron, Kulturális Egyesületek és Baráti Körök Szövetsége, 2020, 77–91.

³⁰ *Köznevelés – Minisztériumi rendeletek, közlemények*, 1950, 6/5.

³¹ Keller Péter – Nagy János Ádám: Az Egri csillagok szövegváltozatai, *Magyar Nyelvőr*, 2022/3, 371–400.

³² Gárdonyi József: *Az élő Gárdonyi II.*, Budapest, Dante, 1934, 211.

³³ Gárdonyi: *Az élő Gárdonyi II.*, 23–24.

író-tanító ölekezett össze, hogy mint hangyák, zsombékban összegyűlten erősebbek lehessenek és megalakították a Tanítók Országos Szövetségének egyik új bizottságát, a Gárdonyi Géza Irodalmi Bizottságot.”³⁴ A Bizottság célkitűzése „egy-két szóban ennyi: Szerény tollainkkal becsülettel szolgálni a magyar Ég fölött lakó Istennek s a magyar földön lakó magyar embereknek, magyar kultúrának.”

Volt tehát egy olyan író, akit jószándékú emberek példaképpül választottak az Isten, a magyar haza és a magyar kultúra szolgálatában.

Az írott források szerint Gárdonyi műveinek olvasása nem (csupán) esztétikai gyönyörködés forrása, hanem a lélekre hat, jóra ösztönöz.

Személyes élményeim is ilyenek. Találkoztam olyan emberrel, aki az *Egri csillagok* hatására választotta a mérnöki pályát. Jártam felvidéki magyar irodában, ahol a falon Dobó-idézet fogadott: „a falak ereje nem a kőben van, hanem a védők lelkében.” Két paptól is hallottam, hogy *Az Isten rabjait* olvasva döntött hivatása mellett. Dédapám olvasókra gyakorolt hatását talán Sík Sándor foglalja össze a legjobban:

vátesznek, a lélek papjának, emberek útmutatójának érezte magát. Gárdonyi Géza a betlehemi csillagot érezte céhe címerének, és hittel vallja, hogy csak az a jó könyv, amely tanítója a nemzetnek. [...] A magyar élet forrongó világába nem nyúlt bele alakító kézzel. Kivonult belőle és a lélek remetéje lett. Egész alakja azonban életével és halálával, mélységeivel és különöségeivel, prédikációs könyvlapjaival és tiszta költészetével: impozáns erővel hirdeti a lélek szuverénitását, a halhatatlanság hitét, a szeretet evangéliumát. Ezt a tanítást írásaival beleépítette a jövő magyar generációk lelkébe. [...] Gárdonyi remeteforrásából mindig a tiszta felfrissülés vizét meríthetjük.³⁵

3. Miben látta Gárdonyi saját „nagy különösségét”

Dédapám még a *Titkosnapló*ban is csak ritkán nyilatkozott meg magáról. Van azonban két idézet, amelyekben saját különösségéről vall. Érdekes módon mindkettő az adásról, ajándékozásról, végső soron a szolgálatról szól.

Az egyik tanulsága, hogy a szolgálatra meg kell érni: „Kezdetben a művész önző célt szolgál, aztán magáért a művészetért dolgozik, aztán személyét is, művészetét is odaajándékozza a társadalomnak.”³⁶ A másiké, hogy a szolgálat értelmezése és célja írókat, művészeket minősítő kritérium:

Mindenki élete erre a kérdésre felel meg: mit akar? A legtöbb ember kapni akar. Az igazi író azonban alkotni akar, vagyis adni. Minden egyéb mellékes neki. Ezért vagyok én feljebb azoknál, akik pénzeket, címeket, rangokat, állásokat hajszolnak, s erről ismerem meg őket, hogy igazi írók-e.³⁷

E második vallomásban a *feljebb* szó első olvasatban kivagyiságnak tűnik. Valójában erkölcsi alapon való különbségtétel, minősítés: pénzeket, címeket, rangokat,

³⁴ Móra László: Az elmúlt három év (1922–1925), in Simon Lajos – Móra László (szerk.): *Az Országos Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság Évkönyve 1926. évre*, Budapest, Országos Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság, [1924], 10–30.

³⁵ Sík Sándor: *Gárdonyi, Ady, Prohászka*, Budapest, Pallas Rt., 1928, 398–403.

³⁶ Gárdonyi Géza: *Titkosnapló*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974, 49.

³⁷ Gárdonyi: *Titkosnapló*, 40.

állásokat hajszolókkal való összehasonlítás. Mai világunk a végsőkig toleráns. Ha a tolerancia oldaláról közelítjük az összehasonlítást, zsákutcába jutunk. Dédapám nem lenézi, hanem sajnálja azokat, akik nem jutottak magasabbra. Ő a fent és a lent vonatkozásában másképpen gondolkodik:

A hegymászás testi bolondságnak látszik. Pedig az életünk mindvégig hegymászás. / Jézus ma is ott áll a hegyen. / Jézus a tökéletesség. / Mindenki megismerheti: mily fokán áll a tökéletességnek, akár maga, akár más. Minél jobban megérti Jézust, annál tökéletesebb. / Kezdetben mindenki vak iránta. / Egyszer csak világosodik a szemének. / Egyszer csak bámul. / Egyszer csak indul utána. / Mind a hegy körül vagyunk. Valamennyiünknek fel kell jutnunk valamikor a hegyre.³⁸

Ez a *fent* fogalom összeköti a két vallomást, kiemeli a hétköznapi élet fogalomrendszeréből, és beemeli az örök életre jutás feltételei közé, ratifikálja az erkölcsi alapon való szemléletet.

Hogy a *fent* nem szintmeghatározás, azt a második vallomás kérdése – mit akar? – érdekes asszociációval igazolja: a *mit akar* ugyanarra kérdez rá, mint amivel a korabeli Deharbe-féle katekizmus indít: „Az ember célja és vége.” Gárdonyi számára egyértelmű a cél, hiszen a Deharbe-féle katekizmust egykori tanára, Répássy János fordította.³⁹ Az Egri Líceum arra nevelte a kántortanítót, hogy ezt az igazságot ne csak vallja, hanem adja is tovább a rábízottaknak. Gárdonyi, a kántortanítóból lett író, a *Titkosnaplóban* e vallomásában hitet tesz amellett, hogy ennek az igazságnak a továbbadása számára is szent dolog kell legyen.

A második vallomásban az *igazi* szót kétszer is említi. A szó korabeli értelmezése a Czuczor–Fogarasi-szótár szerint: „Valódi, nem korcs, nem hamisított; törvényes; jeles, derék, a maga nemében kitűnő.”⁴⁰ A *nem korcs, nem hamisított* szinonimák is mutatják, hogy a fogalom értelmezése megkívánja az összehasonlítást, a *fent* és *lent* használata nem sértő szándékú kivagyiság.

Gárdonyi az *Isten rabjaiban* Margit és Marcellus párbeszédében maga is értelmezi az *igaz* szót. A vallomáshoz hasonlóan a regényben is hivatásra vonatkoztatva használja. Margit azt mondja Marcellusznak:

– Mit gondoljak meg? Itt nincs semmi meggondolni való [...]. Ha már egyszer valaki apáca, és igazi apáca, vajon fontolgathat-e azon, hogy ne legyen apáca?⁴¹

Margit válasza a korabeli katekizmus szavaival így hangzik:

Mínhogy Istenért vagyunk teremtve, és minden cselekményünknek ő reá, mint végcélunkra kell vonatkoznia, önként értetik, hogy a nekünk adott javakat semmi másra nem fordíthatjuk, mint az említett célra.⁴²

³⁸ Gárdonyi Géza: *Földre néző szem. Intelmek fiaimhoz*, Budapest, Dante, [1928], 120.

³⁹ Deharbe József SJ: *Római katolikus katekizmus*, Budapest, Kapisztrán Szent János Kiadó, 2016, 7. A mű eredetileg *Római Katolikus Káté* címen jelent meg, az eredeti német negyedik kiadás után fordította Répássy János képzőintézeti tanár. Répássyról a *Magyar életrajzi lexikonban*: [Répássy János](#) (Letöltés: 2023. 07. 16.)

⁴⁰ CzF. [Czuczor–Fogarasi](#) (Letöltés: 2023. 07. 16.)

⁴¹ Gárdonyi Géza: *Isten rabjai*, Budapest, Akkord, 2011, 280.

⁴² Deharbe: *Katekizmus*, 10.

A *Titkosnaplót* és az életművet párhuzamosan elemezve gyakran találunk olyan bejegyzéseket, amelyek megjelennek konkrét művekben. Az idézett második vallo-más gondolatisága – az, hogy az *alkotás* és az *adás* azonos, és örömet sugárzó fogal-mak, és az örök élet fogalomkörében elemzendők – az *Ida regényében* is fellelhető. Az *Ida regénye* Gárdonyi egyik utolsó írása. Ez ad különös hangsúlyt annak, hogy egyik jelenetben Csaba és az öreg Balázs mester – vagy ha úgy tetszik, a fiatal és az idős Gárdonyi – együtt keresik a „művészet kulcsát”. A kulcsra az öreg mester eszmél rá: extázis, vagy lélekregzés⁴³ létesíti a művet.

Érdemes idézni a vonatkozó szakaszt:

– Az ekstázis. De nem az az ekstázis, amelyet a mű fejez ki, hanem az az ekstázis, kedves Csabám, amely a művet létesíti. Az ekstázis az a szent tűz, amelyben a gyémánt terem. Kis lobbanás: kis gyémánt. Nagy, erős tűz: nagy gyémánt. De hát beszél-jünk magyarul: ekstázis helyett elég rezgést mondanunk, lélekregzést. Azt a rezgést örökíti meg a művész. Mert annyira gyönyörködik a rezgésében, hogy marasztani akarja, holnapra is, holnaputánra is meglegyen, teljes életére meglegyen.

S továbbindulva folytatta:

– Mint ahogy a veleje-szegény gazdag elteszi az aranytálat, az elefántcsont feszüle-tet, az igazgyöngy füzért, amelyben a szeme gyönyörködött, hogy teljes életére gyö-nyörködhessen benne, meg hogy a társaságát is gyönyörködtethesse vele; mentül több embert; mind a világot; és ha meghal, megmaradjon az a gyönyörűség a fiainak, a leányainak, azok társaságának, mind a világnak, továbbra is. Hát a művész is, hogy *meglegyen, megmaradjon*. Ez az isteni *legyen!*... Ezen elgondolkozhatasz...

S megállt, hogy ezt mondta.

– De hát a művész olcsóbban jut a maga kincséhez, gyönyörűségéhez. Ingyen. Dehogy-is *ingyen!* – fakadt ki egyszerre magasabb hangon – dehogyis *ingyen!* Irtóztató árát fizet érte. Az ifjúsága örömeit fizeti oda érte: aj, sok szenvedés, nélkülözés, sok felhő, sok tövis, sok keserves év az ár...

S továbbindult. Búsan rázott a fején...

– De hát mégis azt érzi, hogy *ingyen*. Ingyen jut a gyönyörűségéhez. És: ő is elteszi magának. Vászorra vagy márványra. Vagy kótára. Vagy ha költő, rímekbe köti. No mármost: (s megállt, megragadta Csaba kabátjának a felső gombját, mintha bele is rázogatóná, amiket mond) – a szent szellő mindenkit megérinthet: szép-rezgések min-denki lelkében keletkeznek, de nem mindenki tudja vászonra, köre, papirosra maran-dósítani. Csak a művész! A művész, az igazi művész! Mentül igazibb művész, antul sikerültebben. Legsikerültebben az a művész, aki azt a szép-rezgést úgy tudja formába önteni, hogy aki az alkotását nézi, vagy hallja, vagy olvassa, csak azt a szép-rezgést érzi, amelyet a művész érzett, mikor a műve fogant, mikor a művet alkotta, és befejezte.

S lekoppantotta a botját.

Csaba úgy érezte magát, mint Saul, mikor a felső világosság leütötte, elöntötte a sugaraival.⁴⁴

⁴³ Az *extázis* és a *lélekregzés* is gyakran fordulnak elő a *Titkosnaplóban*.

⁴⁴ Gárdonyi Géza: *Ida regénye*, Budapest, Akkord, 2006, 259–260.

Ez a párbeszéd részlet is igen gazdag az értelmezést segítő asszociációs lehetőségekben, melyek közelebb visznek az üzenet megértéséhez. A szakasz közepén nem véletlen a felszólítás: *el kell rajta gondolkodni*.

A részlet elején mindjárt ott szerepel a *létesíti* szó. Dédapám nem használja a nagyregényeiben. Érzésem szerint csak ezen az egy helyen fordul elő regényeiben. Itt is kissé idegenül hangzik. Ennek oka lehet. Nyomós oka. Valamire fel akarja hívni a figyelmet. *Létesíteni* a Czuczor–Fogarasi-szótár szerint annyit jelent, mint eszközölni, hogy valami legyen, létezzék, hogy ami csak eszmében volt, az valósággal létrejöjjön.⁴⁵ A nyomós ok, amire fel kell hívni a figyelmet, hogy a *létesít* a *teremtés* szinonimája. A megvalósuló eszme a teremtő Isten szándéka: szeretetből szeretetre születik a teremtett világ. A részletben később, az elgondolkodásra való felhívást megelőzően ebben a szellemben hangzik el újból, de már, mint *isteni legyen*.

A művet az extázis létesíti. Az extázist először *szent tűzként* határozza meg Balázs mester. Ez a meghatározás nem szerepel a *Titkosnaplóban*. A *Kivonulás* könyvéből Mózes bokrát idézi, amelyben Isten nevéen szólítja Mózeszt (2Móz 3,2–4), és munkatársának fogadja. Feladattal látja el, és megígéri, hogy erőt ad számára a feladat elvégzéséhez (2Móz 3,7–12).

Az *extázis* szinonimája a *rezgés*. A *rezgés* több mint ötvenszer fordul elő a *Titkosnaplóban*. A *lélekrezgés*, azt hiszem, szintén csak ebben a regényben. Lehet, hogy a Mózes bokra ihlette. A csipkebokrot az Isten gyújtotta meg. El nem égő tűz volt. Ebből a tűzből lobbant fel Mózes lelkében is a láng. Egy fizikai jelenség Mózes lelkét át tudta alakítani. Meg tudott változtatni, Isten munkatársává tudott tenni egy embert. Mózes minden későbbi cselekedete erre az élményre épül. Számára a csipkebokor örök, *teljes életére megmaradó* élmény. Ilyen élmény az, amit a művész is meg akar örökíteni.

Balázs mester újszövetségi példát is hoz. Az *aranytál*, az *igazgyöngy* a *Máté evangéliuma* elrejtett kincsekről szóló fejezetére emlékeztetnek. Az igazi művész az, aki megtalálja a földbe rejtett kincset, aki elad mindent, hogy megszerezze az igazgyöngyöt (Mt 13): a mennyek országa titka megértése feletti örömet. Ez az, amit nem akar elveszíteni Gárdonyi, ez az, amit birtokolt, erről vall a halálos ágyán: „az én lelkem tele van Istennel”,⁴⁶ ez az, amit meg akar osztani a térben is és időben is táguló körben, *a világnak is, és továbbra is*.

Ezek után hangzik el az *isteni legyen*, amin *el kell gondolkodnunk*. A *velejeszegény gazdag* csak a tárgynak, az aranytálnak, az elefántcsont feszületnek, az igazgyöngy füzérnek, a műtárgyaknak örül. Öröme óriási, mert a tárgyakat és a tárgyak által megélt élményt meg akarja tartani, és meg akarja osztani. Balázs mester ennél „feljebb” megy. Az alkotásokból ugyanis maga a teremtő, annak jósága ismerhető fel. Nem a teremtett dolog, hanem a teremtő szándék felismerése, az azzal

⁴⁵ CzF. *Czuczor–Fogarasi* (Letöltés: 2023. 08. 14.)

⁴⁶ Tordai Ányos: *Amit nem tudunk Gárdonyiról. Jegyzetek Gárdonyi József: Az első Gárdonyi című könyvéhez*, Budapest, a szerző kiadása, különlenyomat a *Magyar Kultúra* 1935. évfolyamából, 1935.

való azonosulás adta, adja és fogja adni mindazt, amiben *gyönyörködhattunk*, gyönyörködhetünk, és gyönyörködni fogunk.

Ez a felismerés egyszerre szenvedés is, ajándék is. Minden művész számára a *szent szellő* felkínálja a szenvedés vállalását és elutasítását. A csoda abban áll, hogy aki vállalja a szenvedést, még „feljebb” jut, még hatalmasabb ajándékot kap: maga is a Teremtőhöz hasonló ajándékozóvá válhat.

Balázs mester gondolatai egyfajta apostoli küldetést fogalmazznak meg. Balázs úgy beszél, mint Jézus beszélt apostolaihoz azok kiválasztása után. Az *isteni legyen* művésznnyelven azt jelenti, amit Jézus az apostolainak mond: „MenjeteK és hirdessétek: Közel van a mennyek országa!” (Mt 10,7)

Csaba reakciója is apostoli. *Sauli* megtérés, megértés. Jól szemlélteti Gárdonyi emberfogalmának lényegét.⁴⁷ Csaba agyagedényét a felső világosság leütötte és elöntötte sugaraival. Új ember született. Isten teremtő szándéka szerinti ember, aki rájött az *isteni legyen* titkára: „Futok a kitűzött cél felé, az égi hivatás jutalmáért, amelyre Isten meghívott Krisztusban.” (Fil 3,14)

Irodalomjegyzék

- Ady Endre: Az új Gárdonyi, *Nyugat*, 1912/24, 970.
- Alszeghy Zsolt: *A XIX. század magyar irodalma*, Budapest, Szent István Társulat, 1923.
- Balla Ignác: Szunyoghy Miatyánkja, *Új Idők*, 1916. április 30., 480–482.
- Benedek Marcell: *A modern magyar irodalom*, Budapest, Béta Irodalmi Részvénytársaság, [1924].
- Cs. Varga István: *Hagyatékból – örökség*, Budapest, Magyar Napló, 2023.
- Deharbe, József SJ: *Római katolikus katekizmus*, Budapest, Kapisztrán Szent János Kiadó, 2016.
- Fenyő Miksa: Hadi készülődések, *Nyugat*, 1909/1, 48–51.
- Gárdonyi Géza: *Földre néző szem. Intelmek fiaimhoz*, Budapest, Dante, [1928].
- Gárdonyi Géza: *Ida regénye*, Budapest, Akkord, 2006.
- Gárdonyi Géza: *Isten rabjai*, Budapest, Akkord, 2011.
- Gárdonyi Géza: *Titkosnapló*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974.
- Gárdonyi József: *Az élő Gárdonyi II.*, Budapest, Dante, 1934
- Herczeg Ferenc: Gárdonyi Géza, *Pesti Hírlap*, 1922/248, 1922. október 31., 1.
- Kéki Lajos: Gárdonyi Géza, *Budapesti Szemle*, 1914/449, 193–238.
- Keller Péter: Az Országos Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság Gárdonyi-képe, *Anyanyelvi és Irodalmi Nevelés* 2022/1-2, 61–86.
- Keller Péter: Egy életmentésre szánt regény. Gárdonyi Géza: Szunyoghy Miatyánkja, in Zentai László (szerk.): *Soproni füzetek 2020. Művészeti antológia*, Sopron, Kulturális Egyesületek és Baráti Körök Szövetsége, 2020, 77–91.
- Keller Péter – Nagy János Ádám: Az Egri csillagok szövegváltozatai, *Magyar Nyelvőr*, 2022/3, 371–400.
- Kosztolányi Dezső: Gárdonyi Géza versei, *Nyugat*, 1914/8, 572–574.
- Lendvai István: Gárdonyi Géza: Szunyoghy Miatyánkja. Babits Mihály: Recitativ, *Új Nemzedék*, 1916. június 25., 15–16.

⁴⁷ Gárdonyi emberfogalma: agyagedénybe zárt isteni sugár.

- Madarász Flóris: Gárdonyi Géza, *Katolikus Szemle*, 1909/3, 245–262, 1909/4, 358–373, 1909/5, 451474.
- Móra László: Az elmúlt három év (1922–1925), in Simon Lajos – Móra László (szerk.): *Az Országos Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság Évkönyve 1926. évre*, Budapest, Országos Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság, [1924], 10–30.
- Oláh Gábor: *Írói arcképek*, Budapest, Singer és Wolfner, 1910. [Írói arcképek](#)
- Ravasz László: A láthatatlan ember. Emlékezés Gárdonyi Gézára, *A Kisfaludy-Társaság Évtapjai*, Új Folyam 56, 1923–24, 108–110.
- Répássy János, in *Magyar életrajzi lexikon*. [Répássy János](#)
- Sík Sándor: *Gárdonyi, Ady, Prohászka*, Budapest, Pallas Rt., 1928.
- Sík Sándor: Gárdonyi Géza, *Élet*, 1918/45, 1918. november 10., 1042–1044.
- Tordai Ányos: *Amit nem tudunk Gárdonyiról. Jegyzetek Gárdonyi József: Az első Gárdonyi című könyvéhez*, Budapest, a szerző kiadása, különlenyomat a *Magyar Kultúra* 1935. évfolyamából, 1935.

Források

- Bárczi Géza – Ország László et al. (szerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959–1962. [Magyar nyelv értelmező szótára](#)
- Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*, Pest, Emich Gusztáv, 1862. [A magyar nyelv szótára](#)
- Köznevelés – Minisztériumi rendeletek, közlemények, 1950, 6/5.
- Wikiszótár, [Wikiszótár](#)
- WikiSzótár.hu. [Értelmező szótár](#)